

ҚҰНДЫЛЫҚТАР АДАМ ӨМІРІНІҢ БАСТЫ ҚАСИЕТІ РЕТІНДЕ

Академик Е.А.Бөкетов атын.Қарағанды университеті
«Әлеуметтану» мамандығының
бірінші курс студенті **Муханова Ж.**

Ғылыми жетекші: **Аңламасова Ы.Ж.**
Академик Е.А.Бөкетов атын.Қарағанды университеті
«Философия және мәдениет теориясы»
кафедрасының аға оқытушысы

Құндылықтар - бұл адам өмірінің барлық салаларын қамтитын өте кең ұғым. Құндылықтар материалдық және моральдық болуы мүмкін. Біреу ақшаға және мансаптық өсуге басымдық беруі мүмкін, ал екінші бір адам өзін-өзі дамытуға көп көңіл бөледі, ал үшіншісі - отбасының және жақын достарының денсаулығына қамқорлық жасау болып табылады. Бірақ кез- келген жағдайда адамның құндылықтары болады. Барлығы бәрінен гөрі бір нәрсеге көп көңіл бөледі. Бұл таңдау мүлдем жеке. Өмірлік құндылықтар адам өмірінде маңызды орын алады.

Құндылықтарды тарих философиясы тұрғысынан қарастыру халықтың тарихи санасының құндылықтық мәнін ашуға мүмкіндік береді. Яғни, тарихи санадағы құндылықтық бағдарлануды түсіну оның қайта жаңғыруына мүмкіндік береді. Себебі, әрбір тарихи кезең өзіндік құндылықтар жүйесін жинақтаумен ерекшеленеді және ол қоғамның тарихи дамуында ұрпақтан ұрпаққа трансформацияланып қалыптасады. Құндылық жөніндегі мазмұндаулар осы проблемалардың қазіргі мәнін түсінуге, зерттеу нысанасы мен практикалық мәнділігін білуге мүмкіндік береді. Әлеуметтанушылар үшін құндылық – әлеуметтік субъект, қажеттілігі бар, маңыздылығы айқындалған норма дейтін болсақ, әлеуметтанушы Б.Ерасов зерттеуінде құндылықтар былайша топтастырылады:

- өмірлік құндылықтарға: өмір, денсаулық, тән, қауіпсіздік, жақсы жұмыс, адамның денелік хал-ахуалы, тоқтық, тыныштық, сергектік, күш қуат, төзімділік, өмір сапасы, қоршаған орта т.б.;

- әлеуметтік құндылықтарға: статус, әлеуметтік орта, бедел, еңбек, байлық, кәсіп, тәртіп, отбасы, бейбітшілік, еркіндік, т.б.;
- саяси құндылықтарға: сөз еркіндігі, азаматтылық, Ата заң, т.б.;
- моральдық құндылықтарға: жақсылық, игілік, махаббат, борыш, намыс, шыншылдық, ақ ниеттілік, парасаттылық, ізеттілік, ар – ұят, мейрімділік, бақыттылық, т.б.;
- діни құндылықтарға: сенім, дін, иман, құтқару, тозақ, жұмақ, періште, әулие, т.б.;
- эстетикалық құндылықтарға: әсемдік, әдемілік, мұрат, стиль, үйлесімділік, өнер, әдебиет, поэзия, дәстүршілдік, мода, мәдениет, т.б. [2; 12].

Зерттеуші Г.Нұрышева «Құндылықтар адамның сезімін оятып, іс-әрекеттің себеп-салдарын анықтап, адам мен қоршаған ортаны байланыстыратын буын, рухани болмыс» дейді. Ол «адам өзінің бойында нағыз адами қасиеттерді дамытып, өзін қоршаған дүние туралы ақыл – ой көмегімен жинаған білімдерін өмірге пайдалана білуінде» деген ойын көрсетеді.

Әр түрлі дәуірлерде әр түрлі құндылықтар болған, әр түрлі елдердің өкілдері де әр түрлі құндылықтарға ие болады. Бүгінгі таңда адамдар өздерінің құндылықтарын өмірде әртүрлі қарастыруды. Ал енді олар үшін ақша табу қызықты әрі сүйікті болып қалатын жұмыс табудан гөрі маңызды болып саналады. Осы құндылықтың арқасында адамдар көбінесе отбасылары мен достарын ұмытып, денсаулығына аз көңіл бөледі. Өмірлік құндылықтар өмір бойы өзгеруі мүмкін. Көбінесе бұл адамның қандай ортаға түскеніне, қандай адамдармен сөйлесе бастағанына, қай елге көшкеніне байланысты. Жаңа хобби немесе жасы да әсер етуі мүмкін. Жасы ұлғайған сайын, көптеген адамдар өткен өмірді және осы өмірде маңызды болған құндылықтарды қайта қарастыра бастайды.

Кез келген қоғам мен мәдениет өзіндік құндылықтар жүйесіне ие және ол жүйе қоғамның, мемлекеттің бірегейлігін, тұрақтылығын, өзіндік даму жолын көрсетеді. Құндылықтар жүйесі белгілі бір тәртіпке негізделіп қорғалатындығын және қоғам мен мемлекет тарапынан қуатталатындығын көрініс береді.

«Құндылық» ұғымы XIX ғасырдың ортасында ғылыми айналымға енгізілді. Ол философиялық және басқа да арнайы әдебиеттерде шындықтың белгілі бір құбылыстарының адамдық, әлеуметтік және мәдени маңыздылығын көрсету үшін кеңінен қолданылады. Әлеуметтануда бұл құндылықтар жеке адамға қатысты нормативтік функцияларды орындайтын қоғамдық сана мен мәдениеттің элементтері ретінде қарастырылатын жалпы әлеуметтік реттеу механизмдерінің проблемасы. Философиялық және әлеуметтік әдебиеттерде құндылықтардың көптеген әр түрлі анықтамаларын табуға болады. Алайда, бұл ұғымды түсіну үшін оның тарихына жүгіну қажет.

Бірінші кезекте «құндылық» ұғымы М.Вебердің еңбектерінде өте ауқымды. Неміс әлеуметтанушысы құндылықтарды қоғамның интеграциясын қамтамасыз ететін және жеке адамдарға өмірлік жағдаяттарда олардың мінез-құлқын әлеуметтік тұрғыдан таңдау жасауға көмектесетін жалпыланған мақсаттар мен құралдар деп түсінді. М.Вебер мәдениеттің ішкі өзегін, жеке адамдар мен әлеуметтік қауымдастықтардың қажеттіліктері мен мүдделерінің рухани квинтэссенциясын құрайтын құндылықтар жүйесі деп санады. Ол сонымен қатар әлеуметтік іс-әрекеттің, индивидтердің мінез-құлқының маңызды мотиваторларының бірі ретінде әрекет ете отырып, әлеуметтік мүдделер мен қажеттіліктерге «кері» әсер етеді [1; 24]. Сонымен, ғалым атап өткендей, әрбір құндылықтар мен құндылықтар жүйесінің екі негізі бар: жеке тұлғада өзіндік құнды субъект ретінде және қоғамда әлеуметтік-мәдени жүйе ретінде.

Американдық авторлар құндылықтарды белгілі бір психологиялық тәжірибе мен адамдардың - әлеуметтік топ мүшелерінің әрекеттерін анықтайтын объектілер ретінде түсіндіреді. Олар былай деп жазады: «Әлеуметтік құндылық деп біз әлеуметтік топ мүшелеріне қол жетімді эмпирикалық мазмұнға ие кез-келген объектіні, сондай-ақ ол әрекет ету объектісі болып табылатын немесе бола алатын мағынаны айтамыз». Бұл интерпретацияда әлеуметтік құндылықтар тамақ, құрал-саймандар, мифтер, кітаптар, университеттер, ғылыми теориялар болып табылады. Тізімде көрсетілген құндылықтардың әрқайсысы көруге, естуге немесе сезуге болатын эмпирикалық

мазмұнға ие. Бұл құндылықтар адамдардың іс-әрекетімен байланысты болған кезде олардың маңызы айқын болады.

Американдық әлеуметтанушылардың құндылық әлеуметтанулық тұжырымдамасының теориялық және әдіснамалық негіздері көбіне ерте Ф.Знанецкийдің неокантиандық ұстанымымен анықталады. Бұл жағдайдың иллюстрациясы - Ф.Знанецкийдің Риккерциядан кейін мәдениеттің өзіндік ерекшелігін табиғат құбылыстарына қарсы тұратын құндылықтар әлемі ретінде түсіндіруі. Ф.Знанецкийдің алғашқы еңбектерінде прагматизмнің әсері байқалады, ол өздеріңіз білетіндей, іс-әрекеттің танымға қатысты басымдылығын мойындады, субъект пен объектінің қатаң қарсылығын, фактілер мен құндылықтардың дуализмін теріске шығарды. Ф.Знанецкий өзінің құндылық тұжырымдамасымен Г.Гарденің психологизміне де, Э.Дюркгейм социологизміне де қарсы тұрды. Психологизмнің постулаттарынан айырмашылығы, Ф.Знанецкий құндылықтар шынымен бар және жеке адамдардың психикасы үшін төмендетілмейді деп санады. Сонымен бірге, Ф.Знанецкий Э.Дюркгеймге қарама-қарсы құндылықтарды табиғи құбылыстардың қасиеттеріне ұқсас абсолюттік объект болмысының қасиеттеріне жатқызуға болмайды деп санады.

Жалпы, әлеуметтік ғылымның дамуындағы классикалық кезең құндылықтарды түсіндірудің әртүрлі тәсілдерімен сипатталады. Чарльз Моррис құндылықтардың зерттеу дәстүрін жалғастырады. Ол құндылықтарды артықшылықты мінез-құлықпен байланыстырады және барлық тірі организмдер заттар, белгілер, күйлер немесе басқа организмдер екендігіне қарамастан белгілі бір заттарды алуға бейім деп санайды. Артықшылықты мінез-құлық пайда болатын кез-келген жағдай - бұл бағалау жағдайы. Бұл жағдайдың құндылықтың үш түрінің көрінуіне байланысты үш түрлі аспектілерін ажырату қажет. Ч.Моррис осыған орай, мінез-құлықта жағдайдың әр түрлі аспектілеріне қатысты көрінетін артықшылықтармен ұсынылатын жедел құндылықтар деп аталатынды анықтайды. Символдық, белгі нысандарының қалауына қарай мінез-құлықта ұсынылатын жасырын құндылықтар бағалау жағдайында да көрінеді [3; 9]. Соңында, бағалау жағдайында, С. Моррис бойынша, таңдаулы

мінез-құлықпен тығыз байланысты объективті құндылықтар да ұсынылған.

Құндылықтар, К.Клакхонның ойынша, жеке тұлға немесе топ ойлау мен мінез-құлық сызықтары арасында таңдау жасаған кезде көрінеді. Мұнда қарапайым импульс немесе жедел пайда туралы ұғымды есептеулер емес, жеке және әлеуметтік өмірдің жалпыланған коды ескерілуі керек. Дәл осы кодекстер, ең алдымен, адамдар мен топтардың өздері үшін қалаулы, олардың қалауына лайық нәрсеге деген сенімдерін анықтайды. Жеке адамдар, топтар және бақылаушы тұрғысынан таңдауды негіздейтін кодтар әр түрлі болуы мүмкін болғанымен, зерттеуші оларға ең алдымен қызығушылық танытуы керек. Адлер К.С.Клакхонның шетелдік әлеуметтік әдебиеттегі құндылық концепциясын алғашқылардың бірі болып сынға алды. Ол құндылық туралы зерттеушінің абстракциясы ретінде және сонымен бірге жеке адамның немесе топтың жасырын тұжырымдамасы туралы айту мүмкін емес деп есептеді. Адлердің айтуынша, құндылықтардың адамдардың мінез-құлқына әсер ету қабілеті де проблемалы болып табылады. К.Клакхонның құндылық тұжырымдамасы субъективті-идеалистік деп саналады. Егер Адлердің немесе К.Морристің бихевиористік тұжырымдамалары құндылықтарды сыртқы бақыланатын мінез-құлықпен анықтаса, онда К.Клакхонның құндылықтың субъективистік тұжырымдамасы оларды тек субъективті шындыққа, сананың кейбір компоненттеріне дейін төмендетеді.

Т.Парсонстың құндылық ұғымы да субъективті болып табылады. Оның ойынша құндылықтардың негізгі дифференциациясы адамның іс-әрекеті бөлінбейтін объектілер кластарымен байланысты. Адамдардың экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқа қатынастардың күрделі желісіне бірігуі олардың нақты мүдделері мен қажеттіліктерін қалыптастырады. Әлеуметтік құндылықтар дәл осы мүдделер мен қажеттіліктердің көрінісі болып табылады. Т.Парсонс «Социологиялық теориядағы шекті құндылықтың орны», «Әлеуметтік іс-әрекеттің құрылымы» сияқты алғашқы еңбектерінде әлеуметтану құндылықтар саласына ерекше назар аудару керектігін қатты атап көрсетті.

Т.Парсонс құндылықтарды әлеуметтік өзара әрекеттесу әктісі осы жүйенің жасушасы болып табылатын әлеуметтік

жүйенің моделін құра отырып, кіші әлеуметтік топтардың да, бүкіл қоғамның да келісімін қамтамасыз ететін жоғары принциптер деп санайды. Жалпы мағынада құндылықтар «адамдардың көпшілігі жақсылық, әділеттілік, патриотизм, романтикалық сүйіспеншілік, достық және басқалар туралы идеяларды әлеуметтік мақұлдап бөліседі» деп түсініледі. Құндылықтарды жіктеу әртүрлі негіздерге байланысты: материалдық, моральдық, рухани, діни - қоғамдық өмір салаларына сәйкес; экономикалық, саяси - тақырыптық мазмұны бойынша; дәстүрлі, либералды, әмбебап - әлеуметтік-мәдени жүйенің деңгейіне сәйкес және тағы басқалары болып табылады [4; 22].

Құндылықтар өзара байланысқа түсе отырып, дербес өмір сүрмейді, олар әрқашан тұтас жүйені құрайды. Адамдар арасындағы қатынастардың қалаған жолын анықтайтын адамгершілік құндылықтар жүйенің негізі болып табылады. Адам мәнінің құндылықтарындағы ұғымның бірі иррационалист философ А.Шопенгауэр тұжырымында қарастырылғандай «өз ырқының қызметшісі» соған айналуы тиіс деп көрсетіпті. Адам кез келген қоғамның талабына тәуелділікті емес өз ырқымен келген ынталану мен сүйіспеншілікті сезінуі керек. «Мәңгілік Ел» бағыты қоғамды өз талабына сай өз ырқынан қалыптасқан ортаға бейімделуіне танымы жағдай жасайды. Ұлттық құндылықтарды жаңғырту бағытында әрекет еткен сана тек өзіндегі эго үшін емес, халық игілігіне ортақтастырылған мүддеге қызмет ететін сананы қалыптастырады. Бұндай сананың қызметі қоғамның дамуына бірден бір себепші болады.

Ұлттың мүддесін ойлаған сана құндылықтарында, ел мәңгі өмір сүретін өміршеңдікке ие болады, бұл уақыт әрі кеңістік категориясынан ұтымды деп ойлаймын. Ұлттық идеологияның құндылығын, мәнін, маңыздылығын сақтап қалады. Егер мемлекет өз еркіндігін, тәуелсіздігін жігерлі болуын қамтамасыз еткісі келсе, халық ұғымындағы сананы қалыптастыру керек және қоғамда демократшыл еркін ой өмір сүруі қажет екенін ескерген дұрыс.

Американдық позитивист әлеуметтанушы Адлер құндылықтарды анықтайтын құбылыстардың түріне байланысты шетелдік социологиялық әдебиеттерде қолданылатын құндылық

анықтамаларының көпшілігін төрт негізгі түрге келтіруге болады деп есептеді:

1) құндылықтар формадағы абсолютті болып табылады Құдай туралы, мәңгілік идеялар, автономиялық принциптер, әділеттілік;

2) құндылықтар материалдық және материалдық емес объектілер немесе олармен ажырамас байланыстағы қасиеттер немесе олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға қабілетті, қалаған, атрибуттары түрінде болады;

3) құндылықтар адамның өзінде, оның биологиялық қажеттіліктері мен ақыл-ойында; 4) құндылықтар іс-әрекеттермен, вербалды немесе вербальды емес мінез-құлықпен анықталады және іс-әрекеттерді қоспағанда, шындықта еш жерде болмайды.

Бүгінгі таңда құндылық «өздігінен» жоқ, бірақ өзін жеке адам мен әлеуметтік топтың әрекеті элементтері ретінде таныта-тыны танылды. Құндылықтар абсолютті болуы мүмкін, материалдық және материалдық емес нысандар түрінде немесе олар адамның өзінде, оның биологиялық қажеттіліктерінде болуы мүмкін. Сонымен, классикалық әлеуметтануда құндылықтар ту-ралы теориялық түсініктің дамуы оның мәнін де, оның басқа ұғымдар мен категориялармен байланысын да тұжырымдауға мүмкіндік берді, талдаудың осы бағытының көпвекторлы сипа-тын көрсетті. Әр адам өмірлік құндылықтарды бірнеше топқа бөледі деп ойлаймын.

Бұл отбасы, мансап, денсаулық және сұлулық, білім, ақша және жайлылық, сүйікті бизнес. Басымдыққа не қою керектігін әркім өзі тандайды. Үстінде ғалымдардың құндылық туралы өз ойларын қарастырғанымда, ең өзіме ұнағаны Т.Парсонстың сөздері болды. Ғалым құндылықтардың жүктеулерін жақсы ашып көрсетті, сонымен қатар адамдардың ойын жақсы қарастырды. Осы құндылықтар иерархиясында тұрған артықшылықтар «адам бақытының өлшемдері» болып табылады. Өз басым, өмірімнің бағдарларын таңдағанда, Лихачевтің «Ең үлкен құндылық - өмір!» деген сөзін ұстануға тырысамын. Шынында да, бәрі осы «өмір» деген қысқа ғана сөзден басталады! Өмір дегеніміз - сен өмір сүрген кезде, яғни, сіз тыныс аласыз, қозғаласыз, қоршаған әлеммен байланыс жасайсыз. Осы өмір болмаса, басқа өмірлік

құндылықтар қалай өмір сүре алады? Шынында да, бұл сөзден сын есім сөз тіркесі де жасалады. Сондықтан, мен үшін бастысы - өмір сүру! Осылайша, өмірлік құндылықтар - бұл адамға өзін-өзі бекітуге, алға жылжуға және өздігінен болуға көмектесетін нәрсе деп ойлаймын.

Ұлт құндылығын ойлаған сана арқылы, сауатты әрі салауатты қоғам қалыптасады. Ел ішіндегі ішкі тұрақтылықты қамтамасыз ету халықтың татулығы мен ынтымақтастығынан келіп шығады. Кез келген қоғамның толқынына еріп кетпей тойтарыс бере алатын халық жадысындағы фильтрацияның жоғары болуы, іштей тазарудың бар екеніндігін, құндылық әрекетімен сақталған құндылық бар және ол өзек болып сақтала беретінін мойындаған ақылды сананың саясаты. Адам философиясының өмір сүру бағытында индивидтің жеке дамуы қоғамдық қатынастардың бүкіл жиынтығын өз бойында жинақтауына, игеруіне және оны жүзеге асыруына байланысты қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Ритцер ДЖ., Степниcki Дж. Әлеуметтану тоериясы. Оқулық. Алматы-2005. -24б.
2. Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау.-Алматы-2000.-12б.
3. Ф.Знанецкий,. Философиялық этика және моральдық құндылықтар туралы ғылым. Оқулық Алматы-2004.-9б.
4. Павенков О.В. Құндылықтардың нормативтік тұжырымдамалары және әлеуметтану ғылымындағы құндылық бағдарлар (Э. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс). –Алматы- 2011.- 22б.